

Тема 3. Соціокультурні теорії суспільного розвитку

План

1. Парадигми дослідження соціокультурного розвитку.
2. Циклічність соціокультурного розвитку.
3. Сучасні теорії суспільного розвитку.

1. Парадигми дослідження соціокультурного розвитку

Визначитися щодо використання в наукових працях понять «цивілізація» і «культура» неможливо без аналізу методологічних підходів світової наукової традиції до теоретичного осмислення соціокультурного розвитку людства. Вони пов'язані з парадигмами *стадійності* (або лінійно-стадійним підходом), *полілінійності* (проблемою «Схід – Захід») і *цивілізаційної унікальності* (або теорією локальних цивілізацій).

Стадійні аспекти соціокультурного розвитку людства розроблялися з середини XVIII ст., в працях А.Р. Тюрго, А. Фергюсона, П.А. Гольбаха, М.Ж. Кондорсе, А. Сен-Сімона та Г. Гегеля, О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса і Ф. Енгельса, а також у роботах *класиків еволюціонізму* – Л. Моргана, Е. Тайлора. Традиції розуміння нової історії йдуть від О. Конта (*концепція індустріального суспільства*) та К. Маркса (*п'ятичленна формаційна схема і трактування капіталізму як суспільно-економічної формації*) – відповідно, позитивістська і марксистська. Протягом XX ст. стадійне бачення історичного процесу розроблено в межах наряду неоеволюціонізму англо-американськими вченими, такими як Г. Чайлд, Л. Уайт, Дж. Стюарт, У. Ростоу, Р. Адамс, а також в радянському марксизмі, зокрема у працях О. Тюменєва, С. Токарева, Л.Васильєва, И.Стучевського. Однак стадійна парадигма розуміння історії не пояснює розбіжностей в еволюції різних суспільств. Конче необхідним стає усвідомлення *полілінійності руху історії*, зокрема *розбіжностей в еволюції суспільств східного та західного типів*.

Усвідомлення принципової відмінності Сходу і Заходу знаходимо вже у Ш. Монтеск'є, Ф. Берн'є, пізніше у Г. Гегеля та ін. Наукова постановка питання про полілінійність історичного процесу і місце в ньому Сходу належить К. Марксу, який висунув *концепцію стадійно відповідних один одному*, але структурно принципово різних *азійського, античного та германського способів виробництва* з подальшим протиставленням суспільств східного і західного типів. Ці ідеї набули розвитку у працях деяких вчених, як західних, зокрема К. Вітфогеля, так і радянських – Л.С. Васильєва (*концепція неподільної влади-власності східної держави*).

Розгляд історичного руху в проекціях стадійності та полілінійності підводить до *проблеми унікальності окремих цивілізацій*, природа яких не вичерпується ні їхніми стадійними характеристиками, ні віднесенням до західного чи східного шляхів руху. Спроби осмислення дискретності людства та внутрішньої природи окремих суспільств знаходимо в Ш. Монтеск'є, Й. Гердера і Г. Гегеля. Першим словом в цій проблематиці була теорія М. Данилевського, для якого реальністю стали окремі, самодостатні *соціокультурні світи*, а не людство взагалі. Але найвагоміший внесок у розробку цієї проблеми зробив О. Шпенглер, який обґрунтував «морфологічну» єдність

соціокультурних проявів відповідних цілісностей на кожному хронологічному зрізі розвитку останніх.

Вадою моделей цих мислителів було розуміння різних культурно-цивілізаційних спільнот як стадійно різномасштабних, автаркічних, без урахування специфіки, шляхів їхнього розвитку. Досягненням **А.Дж. Тойнбі** було співвіднесення окремих цивілізацій у просторі і часі з виявленням механізмів їхньої взаємодії та успадкування досягнень попередників. У вченні А. Тойнбі *просторово-часове поле* – це та основа, де відбувається зміна станів людського суспільства й тим самим виявляється зміст історії. Загалом же *суспільний розвиток має природничо-історичний характер як поєднання свободи і необхідності*. Основною одиницею поділу історичного буття у А.Дж. Тойнбі є цивілізація, а не культура. Часто цивілізації поділяють за релігійними ознаками. Так, **А.Дж. Тойнбі** та **С. Хантінгтон** вважали, що *релігія є однією з основних характеристик цивілізації і навіть визначає її*.

2. Циклічність соціокультурного розвитку

Ще в давнину склалося уявлення про те, що зміни у світі підпорядковані закону повторюваності, оборотності. *Циклічна повторюваність* – закон біологічного існування, йому підпорядковується світ природи і людей.

Кожна культура проходить певний життєвий цикл від народження до смерті, рухаючись по замкненому колу до початкового стану хаосу. Подібні погляди на культуру були поширені у V-IV ст. до н.е. в грецькій (**Арістотель**, **Полібій**) і давньокитайській (**Сима Цянь**) філософії.

Теорія кругообігу в історії, автором якої був філософ **Джамбаттіста Віко** (1668-1744), заснована на тому, що цикл існування будь-якої нації складається з трьох епох: «*вік богів*», «*вік героїв*» і «*вік людей*», – після яких настає розпад даного суспільства і культури. Протягом першої з них – «*століття богів*» – держава ще відсутня, уявлення людей фіксуються в міфах, а пріоритет закріплений за релігійними структурами. «*Вік героїв*» – це панування аристократичного держави і його символічне відображення в різних формах героїчного епосу. «*Вік людей*» – демократична держава, чи монархія; для цієї доби характерно осмислення світу в історіографії. Її закінчення знаменує собою розпад даної культури і суспільства.

Ідея циклічності розвитку культури сформульована в XIX – на початку XX ст. в концепціях **М. Данилевського** («*культурно-історичні типи*»), **О. Шпенглера** (теорія культурного поліцентризму), **А. Тойнбі** (теорія кругообігу «*локальних цивілізацій*») та **Л. Гумільова** (теорія «*етногенезу*»).

Л. Гумільов у своїй теорії етногенезу показав, що людина не існує поза етносу (свого народу). *Процес етногенезу* – розвитку етносу – складається з циклу, що включає в себе чотири фази: виникнення, підйому, занепаду і вмирання. Народження культури пов'язане з появою нового етносу. На формування етносу впливає природний ландшафт. За Л. Гумільовим, при виникненні етносу діє імпульс *пасіонарності*. **Пасіонарність** (лат. *passion* – «пристрасть») – це здатність і прагнення до зміни оточення. Пасіонарність – атрибут не свідомості, а підсвідомості, що виражається в специфіці конституції нервової діяльності. Ступені пасіонарності різні, але для того щоб вона мала видиму і фіксовану історією форму прояву, для розвитку етносу і культури

необхідно, щоб *людей-насіонаріїв* було багато, тобто ця ознака не тільки індивідуальна, але і популяційна.

3. Сучасні теорії суспільного розвитку

Серед підходів до осмислення соціокультурного розвитку людства виділяють *формаційний* (К. Маркс, Ф. Енгельс) та *цивілізаційний* (М. Данілевський, А. Тойнбі, Ш. Айзенштадт, Д. Бондаренко, С. Нефьодов та інші), основні характеристики яких вже наводилися раніше.

Світ-системний підхід був розроблений в 1970-х роках А.Г. Франком, І. Валлерстайном, С. Аміном, Дж. Аррігі та ін. В якості найважливішого попередника світ-системного підходу зазвичай розглядається Ф. Бродель, який ввів поняття *світу-економіки*. На відміну від світової економіки, яка за змістом збігається з усім світом, світ-економіка являє собою самодостатнє економічне утворення, яке є тільки частиною світу, що прагне поширитися на весь простір.

На відміну від попередніх соціологічних підходів, в рамках яких теорії соціальної еволюції розглядали розвиток окремих суспільств, *світ-системний підхід* полягає в дослідженні соціальної еволюції всього людства. Світ-системний підхід на відміну від цивілізаційного розглядає не лише еволюцію окремих соціальних систем однієї цивілізації, але й системи, що включає всі цивілізації світу.

Найбільш поширена версія світ-системного аналізу була розроблена І. Валлерстайном. Його *світ-системна теорія синтезує соціологічний, історичний, економічний і геополітичний підходи до суспільної еволюції*. Валлерстайн аналізує еволюцію капіталістичної світ-економіки в XIX-XX ст. і навіть робить прогнози на XXI ст. Відповідно світ-системним підходом рівень розвитку кожної країни є результатом загальних процесів розвитку всієї світ-системи.

Світ-система (world-system) постає глобальною соціальною системою зі своїми кордонами, структурами, елементами, правилами легітимації і ієрархічністю; вона володіє певною тривалістю «життя», протягом якої деякі її властивості змінюються, а інші залишаються стабільними. Процеси функціонування світ-системи як матеріально-економічного утворення є самопідтримуваними на підставі функціонального і географічного поділу праці, культурного різноманіття, а динаміка її розвитку має переважно внутрішньосистемний характер.

Світ-економіка має трирівневу структуру. У її *центрі (ядрі)* знаходяться високорозвинені держави, які домінують в економічних відносинах та видобувають додаткові прибутки зі світового поділу праці, що визначають світову політику. *Ядро світ-системи* складається з декількох держав, тобто фактично соціоісторичних організмів. Але вони нерівноправні. Одні з них є гегемоном. *Історія ядра – історія боротьби за гегемонію між декількома претендентами, перемоги одного з них, його панування над світ-економікою і подальшого його занепаду.* Але головне – відносини ядра і периферії. Суть їх полягає в тому, що держави ядра безоплатно привласнюють надлишок, створений в країнах периферії. *Периферію (periphery)* світ-економіки становлять країни, які постачають сировину країнам ядра і тому економічно і політично залежні від останніх. *Напівпериферійні (semipenphery)* країни світ-економіки

займають проміжне положення між державами ядра і периферії (держави Центральної, Східної Європи, швидко розвиваються країни Південно-Східної Азії, Росія).